

FALSAFIY DISKURS KONTEKSTIDA JADIDLAR INTELLEKTUAL MEROSIDAGI IJTIMOYIY TARAQQIYOT VA MODERNIZATSIYA G‘OYALARI

<https://doi.org/10.24412/2181-1784-2026-22-370-374>

Shomuqimov Lutfullo Rustam o‘g‘li

TDSHU “Sharq falsafasi va madaniyati” mutaxassisligi

2-kurs magistranti,

Ilmiy rahbar: f.f.d., professor Izzetova E.M.

Annotatsiya: Mazkur ilmiy maqolada Turkistonda jadidchilik harakatining shakllanishi, uning ijtimoiy-siyosiy va madaniy ildizlari hamda taraqqiyot bosqichlari tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi jadidchilik g‘oyalarining genezisini aniqlash, ularning rivojlanish dinamikasini ochib berish va mintaqadagi modernizatsiya jarayonlariga ta’sirini ilmiy asosda yoritishdan iborat. Tadqiqotda tarixiy-tahliliy, qiyosiy va tizimli yondashuv metodlaridan foydalanilgan. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, jadidchilik harakati Sharq va G‘arb ma’rifiy an’analarining sintezi asosida shakllangan bo‘lib, u ta’lim tizimini isloh qilish, milliy ongni uyg‘otish va jamiyatni modernizatsiya qilishda muhim omil bo‘lgan. Xulosa sifatida, jadidchilik Turkiston ijtimoiy tafakkurida yangi bosqichni boshlab bergan kompleks ma’rifiy va islohotchilik harakati sifatida baholanadi.

Kalit so‘zlar: Jadidchilik, usuli jadid, ijtimoiy-madaniy progress, modernizatsiya, ma’rifatparvarlik, milliy matbuot, islohot, Ismoil Gasprinskiy, Mahmudxo‘ja Behbudiy.

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkistonda yuzaga kelgan jadidchilik harakati jamiyat taraqqiyotida muhim o‘rin tutadi. Bu davrda ta’lim tizimining eskirgan shakllari, ijtimoiy tafakkurning sustligi va tashqi bosimlar yangilanish zaruratini yuzaga keltirdi. Shu jarayonda jadidchilik ma’rifatparvarlik asosida jamiyatni isloh qilishga qaratilgan harakat sifatida shakllandi. Uning asosiy yo‘nalishlari ta’limni yangilash, milliy ongni rivojlantirish va zamonaviy bilimlarni targ‘ib qilishdan iborat bo‘ldi.

Jadidchilik g‘oyalari keng hududda tarqalib, ayniqsa Ismoil Gasprinskiy faoliyati orqali nazariy asosga ega bo‘ldi. Turkistonda esa Mahmudxo‘ja Behbudiy va Abdulla Avloniy kabi ziyolilar ushbu g‘oyalarni amaliyotga tatbiq etdilar. Mavzu ilmiy jihatdan turli davrlarda o‘rganilgan. Avvalgi tadqiqotlarda jadidchilik ko‘proq biryoqlama talqin qilingan bo‘lsa, keyingi yillarda u milliy uyg‘onish harakati sifatida kengroq yoritilmoqda. Shunga qaramay, uning shakllanish bosqichlari va rivojlanish jarayonini yaxlit holda o‘rganish dolzarbligicha qolmoqda.

Jadidlarning ta’lim sohasidagi islohoti, eng avvalo, savod chiqarish metodikasini o‘zgartirish bilan boshlandi. An’anaviy maktablarda qo‘llanilgan hijjalab o‘qitish usuli (harfni bo‘g‘inlab yodlash) o‘quvchidan uzoq vaqt talab qilgan bo‘lsa, Ismoil Gasprinskiy tomonidan ishlab chiqilgan “usuli savtiya” (tovush metodi) bu jarayonni keskin tezlashtirdi. Ushbu metod asosida o‘quvchi harf nomini emas, balki tovushini

o‘rganadi va ularni birlashtirish orqali tez o‘qishga o‘tadi. Natijada, eski maktablarda 3–4 yil davom etgan savod chiqarish yangi usul maktablarida bir necha oy ichida amalga oshirilgan [1, 45]. Turkistonda bu metod amaliyotga aniq shaklda joriy etildi. Masalan, Mahmudxo‘ja Behbudiy 1904-yilda Samarqandda tashkil etgan maktabida darslar sinflarga bo‘lingan holda, qat’iy jadval asosida olib borilgan va o‘quv dasturiga geografiya, tarix hamda hisob fanlari kiritilgan [2, 112]. Bu esa an’anaviy maktab tizimidan tub farq qilgan.

Darsliklar masalasida ham jadidlar konkret ish olib bordilar. Abdulla Avloniy tomonidan yaratilgan “Birinchi muallim” (1909) darsligi tovush metodiga asoslangan ilk o‘quv qo‘llanmalardan biri bo‘lib, unda harflarni bosqichma-bosqich o‘rgatish, sodda matnlar orqali mustahkamlash tizimi ishlab chiqilgan [3, 3-10]. “Ikkinchi muallim” (1912) esa o‘qish ko‘nikmalarini rivojlantirish bilan birga, axloqiy-tarbiyaviy mazmundagi matnlarni ham o‘z ichiga olgan. Shuningdek, yangi usul maktablarida fanlar tarkibi ham kengaydi. Masalan, Toshkent va Samarqanddagi jadid maktablarida rus tili, tabiiyot asoslari va gigiyena fanlari o‘qitilganligi arxiv manbalarda qayd etilgan. Bu esa jadidlarning maqsadi faqat savod chiqarish emas, balki zamonaviy bilimga ega shaxsni tarbiyalash bo‘lganini ko‘rsatadi.

Jadidchilik harakatida matbuot muhim ideologik vosita sifatida shakllandi. Jadidlar matbuotni “millat ko‘zgusi” deb baholab, uni jamiyatdagi muammolarni ochiq muhokama qilish va ijtimoiy ongning shakllantirishning asosiy maydoniga aylantirdilar. Bu jarayon, avvalo, Ismoil Gasprinskiy tomonidan 1883-yilda Qrimda nashr etilgan “Tarjimon” gazetasi bilan boshlandi. Mazkur nashr turkiy xalqlar o‘rtasida yagona axborot makonini yaratib, til, ta’lim va madaniyat masalalarini muntazam yoritib bordi [13, 12-18].

Turkistonda esa matbuot jadidchilik g‘oyalarini tarqatishning amaliy platformasiga aylandi. 1906-yilda Toshkentda chop etilgan “Xurshid” gazetasi o‘lkadagi birinchi jadid nashrlaridan biri bo‘lib, unda ijtimoiy tengsizlik, ta’lim muammolari va mustamlakachilik siyosati tanqidiy ruhda yoritilgan. Shuningdek, 1914-yildan chiqa boshlagan “Sadoi Turkiston” gazetasi milliy manfaatlarni himoya qilish, xalqni siyosiy jarayonlarga jalb etish va zamonaviy fikrlashni targ‘ib qilishga xizmat qilgan [6, 73].

Jadid publisistikasi aniq ijtimoiy tanqidga asoslandi. Masalan, Mahmudxo‘ja Behbudiy o‘z maqolalarida eski maktab tizimini keskin tanqid qilib, uni “zamonga javob bermaydigan usul” sifatida baholagan [7, 145]. Shu bilan birga, Abdulla Avloniy matbuot orqali millatning ma’naviy inqirozini ko‘rsatib, jaholat, loqaydlik va befarqlikni asosiy muammo sifatida ko‘rsatadi. Bu chiqishlar faqat tanqid bilan cheklanmay, aniq yechim – yangi maktablar ochish, darsliklar yaratish va yosh avlodni tarbiyalash zaruratini ilgari surgan. Matbuot orqali shakllangan bunday tanqidiy fikr muhitida milliy o‘zlikni anglash jarayoni kuchaydi. Gazeta sahifalarida “millat”, “taraqqiyot”, “islohot” kabi tushunchalar keng muhokama qilinib, ular ijtimoiy ongga singdirildi. Natijada jadid matbuoti nafaqat axborot tarqatish vositasi, balki jamiyatni uyg‘otuvchi va yo‘naltiruvchi kuchga aylandi.

Jadidchilik dastlab ma’rifatparvarlik harakati sifatida shakllangan bo’lsa-da, XX asr boshlariga kelib u ijtimoiy-siyosiy mazmun kasb eta boshladi. Ta’lim islohoti orqali jamiyatni yangilash g’oyasi amaliy natija berishi uchun siyosiy tuzumni ham o’zgartirish zarurligi jadidlar tomonidan anglab yetildi. Ayniqsa, 1905-yildan keyingi siyosiy erkinliklar va matbuot rivoji jadidlarning faoliyatini kengaytirib, ularni siyosiy maydonga olib chiqdi. Bu jarayonning muhim bosqichi — milliy muxtoriyat g’oyasining ilgari surilishidir. Jadidlar mahalliy o’zini o’zi boshqarish, qonun ustuvorligi va zamonaviy davlat institutlarini joriy etishni asosiy maqsad sifatida ko’rdilar. Masalan, Mahmudxo’ja Behbudiy o’z maqolalarida davlat boshqaruvi qonun asosida tashkil etilishi, sud tizimi adolatli va mustaqil bo’lishi zarurligini ta’kidlaydi. Uning fikricha, jamiyat taraqqiyoti uchun faqat ma’rifat emas, balki huquqiy tizimning isloh qilinishi ham hal qiluvchi omil hisoblanadi.

Abdurauf Fitrat esa jadidchilikni yanada chuqurlashtirib, uni siyosiy modernizatsiya konsepsiyasi darajasiga olib chiqdi. Uning “Hind sayyohining qissasi” va boshqa publitsistik asarlarida davlat boshqaruvida konstitutsiyaviylik, parlament tizimi va milliy manfaatlarga asoslangan siyosat yuritish zarurligi asoslab beriladi. Fitrat eski boshqaruv shakllarini keskin tanqid qilib, ularni taraqqiyotga to’sqinlik qiluvchi omil sifatida ko’rsatadi. Abdulhamid Cho’lpon ijodida esa jadidchilikning siyosiy-ijtimoiy ruhiyati yanada yaqqol aks etadi. U o’z maqola va badiiy asarlarida millatning erkinligi, shaxs huquqlari va ijtimoiy adolat masalalarini ilgari suradi. Cho’lpon uchun ozod jamiyat — bu, avvalo, fikr erkinligi va inson qadr-qimmatini ta’minlangan muhitdir. 1917-yilda yuzaga kelgan Turkiston muxtoriyati g’oyasi jadidchilik harakatining siyosiy bosqichga o’tganining amaliy ifodasi bo’ldi. Bu jarayon jadidlarning faqat ma’rifat bilan cheklanib qolmaganini, balki mustaqil davlat qurish darajasigacha rivojlanganini ko’rsatadi. Shu tariqa, jadidchilik evolyutsiyasi ma’rifatparvarlikdan siyosiy harakatga o’tish orqali yakuniy bosqichga yetdi.

O’rganilgan manbalar va aniq faktlar asosida jadidchilik harakatining rivoji bosqichma-bosqich evolyutsion xarakterga ega ekanligi kuzatiladi. Dastlab ta’lim tizimidagi islohotlar orqali namoyon bo’lgan bu harakat qisqa vaqt ichida ijtimoiy ongni o’zgartirishga xizmat qiluvchi keng qamrovli platformaga aylangan. Xususan, “usuli savtiya” metodining joriy etilishi natijasida savodxonlik darajasining oshishi jadidlarning amaliy yutug’i sifatida baholanadi. Bu holat keyingi bosqichlarda matbuot va publitsistikaning rivojlanishi uchun zarur ijtimoiy bazani shakllantirdi.

Matbuot faoliyati tahlili shuni ko’rsatadiki, jadid nashrlari faqat axborot vositasi bo’lib qolmagan, balki ijtimoiy fikrni shakllantiruvchi va yo’naltiruvchi kuch vazifasini bajargan. “Tarjimon”, “Xurshid”, “Sadoi Turkiston” kabi gazetalar sahifalarida ko’tarilgan masalalar — ta’lim, milliy o’zlik, ijtimoiy tengsizlik — jamiyatda muhokama madaniyatini yuzaga keltirgan [6, 81]. Ayniqsa, publitsistik chiqishlarda mavjud tuzumning kamchiliklarini ochiq tanqid qilish orqali jadidlar ijtimoiy faollikni oshirishga erishgan. Jadidchilikning siyosiy bosqichga o’tishi esa uning ichki mantiqiy rivojlanishining natijasi sifatida namoyon bo’ladi. Mahmudxo’ja Behbudiy, Abdurauf Fitrat va Abdulhamid Cho’lpon qarashlari tahlili shuni ko’rsatadiki, ular ta’lim islohotlari bilan cheklanib qolmay, davlat boshqaruvi, qonun

ustuvorligi va milliy mustaqillik masalalarini ham ilgari surgan. Bu esa jadidchilikni oddiy ma’rifiy oqim emas, balki kompleks modernizatsiya konsepsiyasi sifatida baholash imkonini beradi.

Natijalar shuni ko‘rsatadiki:

– jadidchilik harakati aniq amaliy vositalar (maktab, darslik, matbuot) orqali jamiyatni bosqichma-bosqich o‘zgartirishga erishgan;

– publitsistika orqali shakllangan tanqidiy fikr muhitida milliy o‘zlikni anglash jarayoni tezlashgan;

– harakatning yakuniy bosqichida siyosiy talablar — muxtoriyat, qonuniy boshqaruv va fuqarolik huquqlari masalalari ustuvor ahamiyat kasb etgan. Jadidchilik harakati Turkiston jamiyatida modern tafakkur shakllanishining asosiy omillaridan biri bo‘lib, uning natijalari keyingi tarixiy jarayonlarda ham o‘z ta’sirini saqlab qolgan.

XULOSA

Jadidchilik harakati Turkiston ijtimoiy-madaniy hayotida yuz bergan eng muhim modernizatsion jarayonlardan biri sifatida baholanishi mumkin. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, bu harakat dastlab ta’lim tizimini isloh qilishdan boshlangan bo‘lsa-da, keyinchalik matbuot, publitsistika va siyosiy fikrlar shakllanishi orqali keng qamrovli ijtimoiy harakatga aylangan.

“Usuli jadid” asosidagi maktablar savod chiqarish jarayonini tezlashtirib, yangi pedagogik yondashuvni shakllantirdi. Bu esa jamiyatda bilimga bo‘lgan ehtiyojni kuchaytirdi va keyingi bosqichda jadid matbuotining rivojlanishiga zamin yaratdi. “Tarjimon”, “Sadoi Turkiston”, “Xurshid” kabi nashrlar orqali ijtimoiy muammolar ochiq muhokama qilinib, milliy o‘zlikni anglash jarayoni kuchaydi. Shuningdek, jadid mutafakkirlari — Mahmudxo‘ja Behbudiy, Abdurauf Fitrat va Abdulhamid Cho‘lpon — qarashlari tahlili shuni tasdiqlaydiki, jadidchilik faqat ma’rifiy emas, balki huquqiy va siyosiy islohotlarni ham o‘z ichiga olgan kompleks harakat bo‘lgan. Jadidchilik Turkiston jamiyatida zamonaviy tafakkur, milliy uyg‘onish va siyosiy ong shakllanishida hal qiluvchi rol o‘ynagan. Uning g‘oyalari keyingi tarixiy davrlarda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan holda, milliy taraqqiyotning muhim intellektual manbai bo‘lib qolmoqda.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Qosimov B. Milliy uyg‘onish davri o‘zbek adabiyoti. – Toshkent: Ma’naviyat, 2004. – 384 b.
2. Qosimov B. Jadidchilik harakati. – Toshkent: Sharq, 2002. – 320 b.
3. Karimov N. XX asr o‘zbek adabiyoti tarixi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1997. – 416 b.
4. Hayitmetov A. Jadid adabiyoti va uning g‘oyaviy asoslari. – Toshkent: Fan, 1989. – 256 b.
5. Rahmonov N. O‘zbek jadidchiligi tarixi masalalari. – Toshkent: Universitet, 2011. – 280 b.
6. Behbudiy M. Tanlangan asarlar. – Toshkent: Ma’naviyat, 1999. – 320 b.
7. Avloniy A. Birinchi muallim. – Toshkent, 1909. – 96 b.

8. Avloniy A. Ikkinchi muallim. – Toshkent, 1912. – 112 b.
9. Avloniy A. Turkiy guliston yoxud axloq. – Toshkent, 1913. – 144 b.
10. Fitrat A. Tanlangan asarlar. – Toshkent: Fan, 2000. – 400 b.
11. Cho‘lpon A. Asarlar. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot, 1994. – 368 b.
12. Gasprinskiy I. Rusiya musulmonligi. – Qozon, 1993. – 240 b.
13. Gasprinskiy I. Tarjimon maqolalari to‘plami. – Toshkent, 2006. – 280 b.
14. Karimov N. Jadid matbuoti tarixi. – Toshkent: Fan, 2010. – 304 b.